

БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ (ИСТОРИОГРАФСКИ БЕЛЕЖКИ)

ПЛАМЕН МИТЕВ

За историята 15 години са твърде кратък период от време. Неслучайно промените в българското общество след 1989 г. са обект на научен интерес по-скоро на социолози и политолози, отколкото на историци, които търпеливо изчакват да дойде техния ред, за да изложат своето професионално мнение за случващото се през годините на т. нар. преход. За историографията – като специфичен дял от историческото познание, обаче 15 години са предостатъчни, за да може да се очертае днешното състояние на българската историопис, да се открият новите методологически тенденции, да се набележат новите тематични проблеми, да се изявят дори и някои от по-новите лица сред представителите на нашата научна гилдия. Точно това ми дава и основание, без да претендирам за изчерпателност и всеобхватност, да се опитам да изложа някои по-общи наблюдения и констатации върху развитието на проучванията за Българското възраждане след ноември 1989 г.

Изминалите 15 години бяха наситени с драматизъм и конфронтация, с динамични обрати и крайности, които оставиха своя видим отпечатък върху историческата наука и университетското образование по история. Ако се вгледаме обаче безпристрастно в онова, което се случваше с нас и около нас, не можем да не признаем, че големите изпитания пред професионалната ни гилдия дойдоха не толкова от неизбежните институционални и организационни сътресения, съпътстващи радикалната промяна на политическата система в България, колкото от морално-етичните предизвикателства, пред които 90-те години на отминалия XX в. неочаквано ни изправиха. С особена сила това се отнася за нас – изследователите на доосвободенската ни история, защото т. нар. деидеологизация, която се превърна в емблема на промяната в областта на хуманитарните науки, не засегна съществено възрожденската историография, и то не поради някаква съпротива от страна на средното или по-възрастното поколение, а защото в навечерието на 10 ноември 1989 г. белезите на „идеологизацията“ в проучванията, посветени на възрожденската епоха, бяха вече твърде малко в сравнение с по-новите периоди от българската история. Заслужава да се подчертае, че поколението на нашите учители още през 60-те и 70-те години на XX в. последователно и научно аргументирано успя да тушира и да сведе до минимум идеологичес-

ките недомислици и крайности, типични за периода непосредствено след края на Втората световна война. Да си припомним, че много преди Десети ноември бяха отхвърлени смехотворните тези за предателската роля на възрожденската буржоазия и на чорбаджийското съсловие, за кърджалийството като проява на масовата антифеодална борба на българското селячество срещу турските спахии, за грабителската политика на западните Велики сили спрямо Османската империя и т. н., и т. н. Преди 1989 г. в научната книжнина свободно се дискутираха такива проблеми като значението на буржоазните ценности и на националната идея за духовната еманципация на подвластното християнско население, положителната роля на външните фактори в Българското възраждане, драматичната съдба на българските колонии в Бесарабия, Украйна и Крим, за някои негативни аспекти от политиката на Русия спрямо българите и др. п.

Не твърдя, разбира се, че до 10 ноември 1989 г. всичко за възрожденската епоха можеше да бъде написано. Някои изследвания така и не можах да бъдат издадени, други бяха неофициално инкриминирани, върху трети тегнеше неписано идеологическо табу. Подобни практики действително съществуваха и в този именно смисъл общият процес на деидеологизация на историята позволи в началото на 90-те години да се направи преоценка на редица наложени в предходните десетилетия трактовки за отделни събития и личности от епохата на Възраждането. Канонизирането на революционно-демократичното направление в българското националноосвободително движение като еманация на духовното и политическото ни възраждане отстъпи например място на по-трезвото и по-обективно представяне на еволюционистките и просветителските възгледи. Идейната пъстрота в средите на емиграцията ни започна да се възприема не като слабост, а като белег за политическа модернизация на българското възрожденско общество¹. Просветното дело, църковната борба и културната обнова излязоха най-сетне изпод сянката на националната революция и заеха подобаващото им се място в многоликия процес на интегриране на българите към ценностите на Новото време². Все повече специалисти, особено представителите на по-младото поколение изследователи, насочиха интереса си към нови за възрожденската ни историография теми като ежедневието³, рецепцията на чуждото⁴, „Ние и Другите“⁵, историческата демография⁶, микроисторията⁷. Възприемани до 1989 г. като проява на научна екстравагантност или пък като своеобразно научно дисидентство, днес проучванията на такива проблеми като за жената в Османската империя⁸, за брака и за семейството⁹, за рекламите¹⁰, за обявите и за некролозите¹¹, за чумата¹², за смеха и за алтернативата, за обществените дебати, за измеренията на бедността и богатството и т. н., и т. н. чертаят нови изследователски полета и разкриват нови възможности за осмисляне на историческото битие на българите през XVIII и XIX в.

Безспорен успех за изследователите на Българското възраждане е, че въпреки изключително тежките материални условия, в които изпаднаха историческата наука и университетското образование след 1989 г., издирването, обработката и обнародването на извори за XVIII и XIX в. продължи да се възприема от професионалната гилдия като приоритетна и постоянна задача. Преодолявайки множество трудности и влагайки неимоверни усилия, отделни колеги и колективи успяха да издадат грижливо подготвените от тях документални сборници и така предоставиха за използване много нов и недостъпен за всички специалисти автентичен материал за възрожденската епоха. Внимание в това отношение заслужават двата тома с чуждестранни документи за националнореволуционното движение, съставени под научното ръководство на проф. Крумка Шарова¹³, трите тома „Македония през погледа на австрийски консули 1851–1877/78“, подготвени от проф. Виржиния Паскалева и издадени от Македонския научен институт¹⁴, сборниците с документи за Добруджа¹⁵ и за българите в Румъния¹⁶, поредните два тома, отразяващи политиката на Русия спрямо освободителните борби на българския народ¹⁷, документалните издания, посветени на църковното движение¹⁸ и Руско-турската освободителна война¹⁹, аотирианият опис на османотурски документи за социално-икономическото развитие на българските земи²⁰, многотомното издание с документалното наследство на Стефан Стамболов²¹ и т. н.

Специално бих искал да отбележа и заслужаващите искрена адмирация упоритост и професионализъм, с които Надя Данова и Илия Тодев издадоха личните архиви на Константин Фотинов²² и Стоян Чомаков²³. Благодарение на настойчивостта на ръководството на Общобългарския комитет „Васил Левски“ пък, както и на въчината на проф. Крумка Шарова и ст.н.с. Цветолюб Нушев днес ние разполагаме и с пълното факсимилно издание на документалното наследство на Васил Левски²⁴. Интересни и не по-малко полезни единични публикации на документи от фондовете на НБКМ – БИА, ЦДА, областните държавни архиви и регионалните музеи бяха направени и по страниците на специализираната научна периодика и в различни юбилейни и тематични сборници.

Показателни за общото състояние на изследванията, посветени на Българското възраждане, са и данните за публикациите в най-авторитетното научно списание в областта на историята у нас – „Исторически преглед“. От 1991 до 1996 г. например на страниците му са отпечатани 95 материала, свързани с различни аспекти на българската история през последните две столетия на османското владичество, което представлява приблизително около 20% от съдържанието на списанието за същия този период. Интересно е да се отбележи, че най-голям дял сред текстовете за възрожденската епоха заемат тези, отнасящи се до проблемите на националноосвободителното

движение, църковното и просветното дело, а най-слаб интерес е демонстриран към проблемите на социалното, стопанското и към етнодемографското развитие на подвластното християнско население.

В същата посока любопитство представлява и обстоятелството, че от 10 ноември 1989 г. до лятото на 2004 г. в Специализирания научен съвет по нова и най-нова история при ВАК са защитени 279 „малки“ и „големи“ докторски дисертации. От тях само 33 (т. е. около 11,83%) третираат проблеми на възрожденската история, като тематично 9 дисертации са из областта на политическото ни възраждане, 7 – на възрожденската икономика, 5 – на просветното дело, 5 са посветени на възрожденски личности (Константин Фотинов, Гаврил Кръстевич, Марко Балабанов, Васил Друмев, Стоян Чомаков) и т. н.

През изминалите 15 години активният научен живот на специалистите в областта на Българското възраждане намери конкретен израз и в множество тематични и юбилейни конференции на национално и регионално ниво, в които бяха дискутирани различни проблеми от социално-икономическото, културното и политическото развитие на българите през XVIII и XIX в. Огромна заслуга в това отношение има Общобългарският комитет „Васил Левски“ и неговите местни сруктури. В условията на всеобщо безпаричие и безхаберие на държавата и държавните институции към културно-историческото ни наследство Общобългарският комитет „Васил Левски“ успя да спечели доверието на общинските ръководства на десетки по-малки и по-големи селища из страната и с тяхна помощ ежегодно бяха организирани научни конференции, кръгли маси, семинари, представяне на нови книги и документални издания, изложби, музейни експозиции. Достатъчно е да се отбележат националните конференции в Карлово, Панагюрище, Копривщица, Ловеч, Котел, Русе, Велико Търново, Плевен, Дряново, Пловдив, София, посветени на различни юбилейни годишнини от рождението на Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Георги Раковски, Кольо Фичето, на кръгли годишнини от Априлското въстание, Освобождението на България, написването на Паисиевата история, създаването на БРЦК, откриването на българското училище в Букурещ и т. н., и т. н.²⁵.

Специално внимание с оглед на своята научна значимост заслужават двете национални конференции през 1995 и 1999 г. в Сливен²⁶, конференцията в Плевен през 1999 г., посветена на 130-годишнината от създаването на БРЦК²⁷, конференциите в Ловеч през 2001 и 2002 г.²⁸, в Карлово през 1997 г. и 2002 г., посветени съответно на 160- и на 165-годишнината от рождението на Васил Левски²⁹, в София през 1996 г. по повод на 175-годишнината от рождението на Георги Раковски, в Чирпан през 1996 г., посветена на 150-годишнината от рождението на Георги Данчов Зографина, в Панагюрище през 1996 г. на тема „Априлското въстание и Източната криза от 1875–1876 г.“, в Пловдив през 1998 г., посветена на 150-годишнината от рождението на

Христо Ботев, в Карлово през 1992 г., посветена на делото и живота на Христо и Евлоги Георгиеви и др.

С риск да пропусна и други не по-маловажни по своята научна значимост прояви бих искал да подчертая, че след саморазпускането на Българското историческо дружество организирани от Общобългарския комитет „Васил Левски“ през последните години конференции и кръгли маси се оказаха една от малкото реални възможности за срещи на историци от различни поколения и, което е още по-важно – за поддържане на ползотворни контакти между специалисти от различни институции (централни и регионални музеи и архиви), университетски преподаватели, изследователи от институтите на БАН и Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Направените дотук констатации, отразяващи състоянието на изследванията, посветени на възрожденската епоха, не означават, че развитието на българската историография след 10 ноември 1989 г. минава единствено под знака на успехите и „благотворното“ влияние на новите идейни повечи. Постигнатото, разбира се, не трябва да се омаловажава, но обективният анализ налага да се отбележат и някои слабости и видими проблеми.

„Новото време“ не доведе например до преодоляване на един отколяшен недъг на родната ни историография – липсата на обективна научна критика. Показателен е фактът, че единственият през годините след 1989 г. сериозен опит за преценка на направеното в областта на възрожденската ни история – великолепната и прелюбопитна книга на Румен Даскалов³⁰, е всъщност дело на колега културолог, за когото доосвобожденското ни минало е имало досега периферен изследователски интерес. Що се отнася до жанра „рецензия“ и преди, и след 10 ноември той си остава слабо застъпен в специализираната историческа периодика. И ако все пак подобна рубрика се поддържа във всички авторитетни научни списания, то преобладаващата част от включените в тази рубрика материали имат по-скоро характер на хвалебствени отзиви или пък на обширни и неутрални резюмета. Изготвяни най-често от по-младите и начинаещи колеги, в тези т. нар. рецензии липсва ясно изразено авторско отношение не само към реалните постижения, но и към евентуалните пропуски, грешки, скудоумие в представения труд. Аз лично отдавна съм надживял ентусиазирания и критикарски романтизъм на първите си асистентски години, но продължавам убедено да вярвам, че ако научната критика в нашите среди стане факт, истинският професионален диалог ще даде силен импулс на новаторското и необременено от каквито и да било конюнктурни сметки осмисляне на родната ни история. Дай Боже, поколението, което днес се формира в аудиториите на Алма матер, да остане имунизирано срещу страха от чиновниците и авторитетите в науката. Дай Боже, представителите на това поколение да съхранят студентската си прямота и да продължат да изказват открито мнението си. За съжаление моето

поколение се предаде на конформизма и малцина са тези, които отстояват своята лична научна позиция, без да се съобразяват с евентуалните проблеми в професионалната си кариера.

В годините на прехода се възроди и добре познатата ни отпреди 10-ември политическа автоцензура. Много скоро след като първата вълна на демократичната еуфория ни поотмина, в средите ни се пръкнаха нови „сини“, „червени“, „жълти“ и всякакви други по-големи и по-малки фактори и величия, които решиха да съдят учените не по тяхната компетентност и продукция, а по партийната им принадлежност, не по способностите им, а по миналото им. Тези нови идеологически ментори започнаха да разпределят пари от научни фондове и проекти, да раздават наляво и надясно присъди, да лансират едни и да заклеят други. Всичко това неминуемо се отрази върху атмосферата в академичните и университетските среди и в известен смисъл затрудни навременното осъществяване на един действително спокоен, трезв и разумен дебат за състоянието и перспективите за развитие на проучванията върху възрожденската епоха. Някои колеги бяха подложени на своеобразен „научен остракизъм“, други предпочетоха сами да се оттеглят, а имената и трудовете на трети незаслужено изпаднаха в забвение.

Разбира се, промяна в българската историография, включително по проблемите на Българското възраждане, трябваше да се направи. Тази промяна не можеше да се осъществи и без преосмисляне на заслугите и постиженията на отделните специалисти, творили през целия XX в. Но придобилият през последното десетилетие популярност „нов прочит“ на родната ни история означава ли пълно отрицание на вече натрупаните знания и опит? Още повече че, докато се опитваме да си препоредим ценностите и критериите в собствената професионална гилдия, се нароиха всезнайковци от различни фондации и неправителствени организации, както и пишман историци, които по електронните медии (радиа, национални и кабелни телевизии), в интернет, по страниците на „жълтите“, но и на сериозните вестници и седмични издания дават разяснения и тълкувания по всички въпроси на възрожденската епоха. Някои дори дълбокомислено доказват, че Българско възраждане няма, че възрожденската епоха е измислица на кабинетни и склерозирали университетски преподаватели и институтски учени. И бедата не е в самото явление, а в неговите последици. Защото все по-често и по-често написаното и казаното от професионалните историци остава достояние на ограничен кръг от специалисти, а изреченото от нарочените за родни корифеи на модерността в историописта се приема за истина от висша инстанция. Проблемът е и в това, че докато възрожденците сме обект на неаргументирани атаки (понякога дори и на присмех), другата част от колегията предпочита да запази мълчание и да ни гледа отстрани сеира. И за да не бъде голословен, ще дам няколко показателни в това отношение примера.

Вече повече от четвърт век сериозните изследователи на Паисий Хилендарски и неговото дело приемат за безспорно доказано, че авторът на „История славянобългарска“ умира през лятото на 1773 г. в Амбелино, в района на дн. Асеновград. Въпреки това в популярната преса периодично се появяват публикации, а по БНТ беше пуснат дори и специален документален филм, в които се твърди, че Паисий Хилендарски умира в Самоков през 1796 г. Все в същата посока би трябвало да се разглеждат и масово тиражираните бомбастични заглавия за това, че Георги Бенковски е бил руски шпионин, че Левски бил масон, че Любен Каравелов предал Апостола или пък че т. нар. Кърваво писмо от 1876 г. е следосвобожденски фалшификат. Подобни медийни изяви на иначе уважавани публични личности доведоха и до все по-широкото разпространение през последните години на твърдението, че залавянето на Васил Левски се дължи на неговата собствена небрежност и депресираност, а поп Кръстю Никифоров е национален герой.

Симптоматичното във всички отбелязани случаи е, че историците се обвиняват в манипулиране на общественото мнение, във фалшифициране на историческата истина. Атаките срещу професионалната ни гилдия са и илюстрация за неумението, а защо не и за нежеланието на научната колегия да се защити и да отстоява собствения си авторитет. Тъкмо това ни нежелание (някои биха казали академично високомерие) да отреагираме адекватно и навременно на засиления обществен интерес към определени теми и въпроси ни прави още по-уязвими. Защото, вместо сериозно да обсъдим и да постигнем, макар и временно, консенсусно обяснение на част от множеството щекотливи проблеми, завещани ни от епохата на Възраждането, ние продължаваме да се ровичкаме, всеки за себе си, в някакви си свои „бели“ полета и оставяме на другите, на неспециалистите да ни вършат работата. Прочее, напълно основателна е критиката на по-младите колеги, че ако има някакви дискусии в областта на възрожденската история, то те продължават да се въртят около едни и същи теми: кога започва Възраждането, къде е роден Паисий, кой предаде Левски, кога се създава БРЦК, има ли Старозагорско въстание или не, кой е руски или турски агент и пр. Като че ли възрожденските историци избягахме през последните десетилетия от сериозните дебати по същностните проблеми на българската история от XVIII и XIX в., а такива, повече от очевидно, са наложителни.

В началото на новото хилядолетие сме изправени и пред още едно голямо предизвикателство – глобалната информационна мрежа. Днес електронното пространство бързо е написано с текстове, в които грубите грешки обезсмислят усилията на няколко поколения историци. Електронни енциклопедии и учебни пособия, сайтове на официални държавни институции и всякакви други продукти на съвременната интернет мрежа представят личностите и събитията от възрожденската епоха непълно, тенденциозно, дори

изопачено. За разлика от нашения непукизъм (нихилизъм) обаче, съседите ни – гърци, сърби, румънци, македонци, дори украинци и руснаци, методично и безапелационно налагат своите трактовки по множеството допирни точки в историята на балканските народи. Става дума за един изключително сериозен, национално значим проблем, за решаването на който институтите към БАН и историческите факултети в София, Търново, Благоевград, Шумен би трябвало да обединят усилия и настоятелно да поискат от МС и ООН вземане на дългосрочни и адекватни мерки. Защото малцина от младите българи ще посегнат към дебелиите и скучноватите ни монографии, докато и при най-малка нужда те черпят с лекота необходимата им информация за родното ни минало от глобалната информационна мрежа или пък от всякакви други помощни електронни издания (речници, енциклопедии и т. н.).

При един по-пространен анализ на състоянието на изследванията по Българско възраждане могат да се открият и други предизвикателства, пред които ни изправи промяната на 10 ноември 1989 г. Аз обаче съм оптимист. И основание за оптимизма си намирам в обстоятелството, че през последните 15 години в историческата наука навлезе едно ново поколение. Представителите на това поколение са високообразовани, енергични и мотивирани. Израснали в една съвършено различна обществена среда, те имат всички шансове да избягнат нашите собствени грешки, угризения и лутания. Желая им го искрено!

БЕЛЕЖКИ

¹ Особен принос за по-критичното осмисляне на историята на политическото ни възраждане имат проф. Крумка Шарова, проф. Константин Косев, проф. Дойно Дойнов, Иван Стоянов, Илия Тодев, Христо Темелски, по-младите колеги Вера Бонева, Петко Петков, Пламен Божинов, Антоанета Кирилова. В поредица от статии и студии, публикувани по страниците на „Исторически преглед“, „Известия на Държавните архиви“ и различни тематични сборници, проф. Крумка Шарова например предложи оригинални и нови решения на спорни или недоизяснени въпроси, отнасящи се до събития и личности от т. нар. „комитетско десетилетие“ – вж. Шарова, К. Българският революционен комитет 1875 г. – Във: Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1. С., 1994, 42–128; Любен Каравелов и Джузепе Мацини. (Към въпроса за европейските измерения на българското революционно движение). – Във: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. Сб. в чест на 60-годишнината на проф. Андрей Пантев. С., 1999, 171–197; Любен Каравелов и Христо Георгиев. (Каравеловата повест „Хаджи Ничо“ като исторически извор и политически диспут). – ИПр, 1994–1995, № 5, 3–33; Новото в незавършената книга на Александър Бурмов „Образуване и начална дейност на БРЦК“. – Пак там, 1997, № 3, 97–138; Революционното течение в българското освободително движение през 1869 г. (Към постановката на въпроса за създаването на БРЦК). – Във: Европа и България. Сборник в памет на проф. Христо Гандев. С., 2000, 234–287 и др.

² *Генчев, Н.* Българска възрожденска интелигенция. С., 1991; Българо-руски културни общувания през Възраждането. С., 2002; *Грънчаров, М.* Учебното дело в Плевен и Плевенския край през Възраждането. Плевен, 1993; Чорбаджийството и българското общество през Възраждането. С., 1999; *Даскалова, К.* Българският учител през Възраждането. С., 1997; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991; Възрожденският учител и книжовник Райко Блъсков. С., 2001; *Плетньов, Г.* Чорбаджиите и българската национална революция. Велико Търново, 1993; *Радкова, Р.* Интелигенцията и нравствеността през Възраждането. С., 1995; *Русев, И.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. Велико Търново, 1996; *Събев, О.* Османски училища в българските земи XV–XVIII в. С., 2001; *Темелски, Х.* Българската светиня на Златния рог. Велико Търново, 1998; Из църковното ни минало. С., 2001; *Тодорова, О.* Православната църква и българите (XV–XVIII в.). С., 1997; Българската църква през вековете. С., 2003; В търсене на истината. (Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на професор Николай Генчев). С., 2002; Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI–началото на XX в.). С., 2003; Дойно Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достойнство, събрани в един живот. С., 2004; Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. – *Studia Balcanica*, 23, I–II, 2001; Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. – *Пак там*, 24, 2003; Мюсюлманската култура по българските земи. С., 2001; Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. С., 1996 и др.

³ *Гаврилова, Р.* Колелото на живота. С., 1999; *Дамянова, Р.* Писмата в културата на Българското възраждане. Шумен, 1995; *Михова, Л.* Модерните потреби на Възраждането. С., 2001; *Налбантова, Е.* Възрожденският човек – утопии и реалност. С., 2001; *Станева, К.* Гласове на Възраждането. С., 2001.

⁴ *Андрева, Н.* Немската литература в Българското възраждане. С., 2001; *Аретов, Н.* Българското Възраждане и Европа. С., 1995; Преводната белетристика от първата половина на XIX в. Развитие, връзки с оригиналната книжнина, проблеми на рецепцията. С., 1990 и др.

⁵ *Заимова, Р.* Пътят към „другата“ Европа. Из френско-османските културни общувания XVI–XVIII век. С., 2004; *Лилова, Д.* Възрожденските значения на националното име. С., 2003; Балканските идентичности в българската култура. С., 2003; Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. С., 1998; Да мислим Другото – образи, стереотипи, кризи XVIII–XIX в. С., 2001; Другият в историята. Кюстендил, 1996.

⁶ *Петрова, Д.* Цариградските българи. С., 2000.

⁷ *Бонева, В.* Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения. Велико Търново, 2002; *Гиневски, Х.* Родопската интелигенция през Възраждането. Смолян, 2001; *Манолова-Николова, Н., П. Желева.* Летописни бележки от Средна Западна България. С., 1999; *Рандева, Б.* Страници от миналото на Пазарджик. Пазарджик, 1995; *Темелски, Х.* Самоков през Възраждането. С., 2000; *Тонев, В.* Котел през Възраждането. С., 1993; Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята. С., 1995 и др.

⁸ *Тодорова, О.* Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век). С., 2004; *Чолакова, М.* Българското женско движение през Възраждането. С., 1994.

⁹ *Иванова, С.* Брак и развод в българските земи (XVI–XIX в.). – Изв. на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 22, 1996, 159–193; Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: Брачни проблеми. – *ИПр*, 1992, № 10, 76–87.

¹⁰ *Илчев, И.* Рекламата през Възраждането. С., 1995.

¹¹ *Радкова, Р.* Посмъртни материали за български възрожденски дейци. С., 2003.

¹² *Манолова-Николова, Н.* Чумавите времена (1700–1850). С., 2004.

¹³ Българското националнореволуционно движение 1868–1874. Чуждестранни документи. Т. 1–2. С., 1992.

- ¹⁴ Македония през погледа на австрийски консули 1851–1877/78. Т. 1–3. С., 1994 – 2001.
- ¹⁵ Извори за историята на Добруджа (1853–1878). Т. 3. С., 2001.
- ¹⁶ Българите в Румъния. Документи и материали (XVII–XX в.). Състав. *М. Младенов, Н. Жечев и Б. Нягулов*. С., 1994.
- ¹⁷ Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876 г. Документи и материали. Т. 2. С., 1990; Т. 3 – Архивите говорят. Т. 21. С., 2002.
- ¹⁸ Българската Екзархия. Документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов“. Пловдив, 2003; Борбите на българите от Варненска и Преславска епархия за църковна независимост (1840–1879). Варна, 2002; Църковно-народният събор 1871 г. – Във: Архивите говорят. Т. 15. С., 2001; Църковно-националното движение. Христоматия по история на Българското възраждане. Състав. *В. Бонева*. Шумен, 2002; Екзарх Йосиф I в спомените на съвременници. Състав. *Х. Темелски*. С., 1995; Митрополит Григорий Доростолски и Червенски (1872–1898). Русе, 1998 и др.
- ¹⁹ Руско-турската война (1877–1878). Дневници, спомени, записки, кореспонденция. – Във: Архивите говорят. Т. 2. С., 1998.
- ²⁰ Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI–XIX в.). С., 1993.
- ²¹ До момента са излезли 18 тома – Стефан Стамболов. Личен архив. Т. 1–18. Състав. *Милен Куманов*. С., 1997–2004.
- ²² *Данова, Н.* Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцка кореспонденция. С., 2004.
- ²³ *Тодев, И.* Д-р Стоян Чомаков (1819–1893). Живот, дело, потомци. Ч. 2. С., 2003.
- ²⁴ *Васил Левски*. Документи. Автографи, диктувани текстове, документи, съставени с участието на Левски, прелиси, фотокопия, публикации и снимки. Т. 1. С., 2000.
- ²⁵ *Вж.* По пътя на безсмъртието. От Кърпина до София. Велико Търново, 1993. Материали от споменатите конференции са публикувани и в единственото специализирано у нас издание по проблеми на възрожденската история – Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 1–6. С., 1995–2004.
- ²⁶ През 1995 г. темата на конференцията беше „Култура, църква, революция през Възраждането и взаимодействието между тях“, а през 1999 г. – „Ролята на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация“. Материалите от конференциите бяха отпечатани в самостоятелни сборници – *вж.* Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1998 и Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003.
- ²⁷ *Вж.* Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. С., 2000.
- ²⁸ Материалите от двете конференции бяха публикувани в: БРЦК в историческата съдба на българския народ. Велико Търново, 2003.
- ²⁹ *Вж.* Националната революция, делото на Васил Левски и Освобождението на България. С., 1998; Българско Възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 5. С., 2003.
- ³⁰ *Даскалов, Р.* Как да мислим Българското възраждане. С., 2003.